

Иван М. БОРБЕВИЋ

ПРЕДСТАВА СВЕТОГ САВЕ ЈЕРУСАЛИМСКОГ У СТУДЕНИЧКОЈ БОГОРОДИЧИНОЈ ЦРКВИ

Последњих година све се више говори о духовним основама старог српског сликарства, при чему се посебно у обзир узимају ликовне и вербалне поруке. Чињеница да је уметност у средњем веку „превасходно уметност функције“¹⁾ и да је она резултат схватања света,²⁾ што значи да мање или више одражава поглед на свет средине у којој уметничко дело настаје, готово намеће тражење одговора на врло сложена питања о црквеним фреско-декорацијама: чему једна целина или детаљ треба да служи, шта она значи, и ко је у једној задужбини шта и како намеравао да покаже? Кад је реч о сликаном декору Богородичине цркве у Студеници влада уверење да је Свети Сава био личност која је, ако не цео програм, а оно бар неке његове делове осмислио.³⁾ Овај став, изгледа, није тешко одбранили ако се погледа крај натписа о осликовању, где се за Светог Саву каже „работавшаго“, што би значило, како је то показао Борбе Трифуновић,⁴⁾ да се Свети Сава активно трудио око украшавања очеве задужбине. Многи су покушавали да овакво схватање примерима утврде,⁵⁾ а и сам се у неколико махова посветио истом питању.⁶⁾ Коначно, више пута помињана представа Светог Саве Јерусалимског⁷⁾ била је тема оваквог приступа, али без под-

¹⁾ Д. Богдановић, *О неким претпоставкама за разматрање односа књижевности и ликовних уметности у средњем веку*, Филолошки преглед, књ. 16, св. 1—4, Београд 1978, 114.

²⁾ Đorđe Trifunović, *О заједничким основима књижевности и уметности у средњем веку*, *Савременик*, год. XXIV, књ. XLVIII, св. 7, Београд 1978, 5.

³⁾ В. Ј. Бурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић — свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 245—258 са старијом литературом.

⁴⁾ Б. Трифуновић, *Глагол „работати“ у студеничком натпису из 1209. године*, *Зограф* 2, Београд 1967, 6—7.

⁵⁾ Уп. напомену 18 у В. Ј. Бурић, н. д., 248—249; С. Бирковић — В. Кораћ — Г. Бабић, *Студеница*, Београд 1986, 64—72 и даље (Г. Бабић); М. Кашанин — М. Чанак-Медић — Ј. Максимовић — Б. Тодић — М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 152—154 (Б. Тодић).

⁶⁾ И. М. Борбевећ, *О фреско-иконама код Срба у средњем веку*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 14, Нови Сад 1978, 77—83; *Исти*, *Свети столници у српском зидном сликарству средњег века*, *Зборник за ликовне уметности Матице српске* 18, Нови Сад 1982, 46—49; *Исти*, *О најстаријем зидном сликарству у студеничкој Богородичиној цркви*, *Православље*, год XX, бр. 460, Београд 15. мај 1986, 4—5.

⁷⁾ М. Кашанин — В. Кораћ — Д. Тасић — М. Шакота, *Студеница*, Београд 1968, 78, 82 (Д. Тасић); В. Ј. Бурић, н. д., 248; И. М. Борбевећ, *О најстаријем зидном сликарству*, 5.

робнијег описа стања и тумачења. Намера је зато овог рада да још једном покаже и потврди како је Свети Сава Српски кроз представу свог имењака и монашког узора, Светог Саве Јерусалимског, личним избором нагласио сопствени идеал, али бирајући му место у декорацији и стављајући на свитак сасвим одређени текст, он је подвукао опште, тада у српском друштву владајуће понашање. Свест о великом почетку морала се делом исказати, а Свети Сава и први Немањини то су заиста чинили.

Стојећа фигура Светог Саве Јерусалимског се налази на северној страни југо-западног пиластра.⁸⁾ Он је последњи у реду свјетих монаха на јужној страни цркве, оних који су нам остали из времена првог осликавања Богородичине цркве 1208/9. године. Ту су на јужном зиду поткуполног простора Свети Антоније, Свети Јефимије и Свети Арсеније, док су површине југо-западног пиластра намењене Светом Варлааму, Светом Јосафу, Богородици са Христом „Студеничкој“, која је, сасвим занимљиво, одмах до Светог Саве Јерусалимског. Уз то, треба нагласити да се овај палистар налази на граници два простора цркве — он дели поткуполни простор од западног травеја, те се тако Свети Сава Јерусалимски нашао и до гроба светог ктитора, Светог Симеона Немање. Место је, дакле, необично брижљиво изабрано. Већ је истакнуто како је то била заслуга Светог Саве Српског који је Богородицу „Студеничку“ типа Кириотисе,⁹⁾ свакако патронску фреско-икону, окружио својим омиљеним паром Светим Варлаамом и Светим Јосафом с једне стране, и Светим Савом Јерусалимским с друге.¹⁰⁾ Напоследку, Свети Сава Српски поручује да се његов монашки идеал стави под посебни сликани лук са декоративном орнаментиком, као што је то урађено са Светим Стефаном Првомучеником и Светим Николом уз олтарску преграду, и Светим Јованом Претечом на јужној страни северо-западног пиластра, тачно наспрам представе Светог Саве Јерусалимског.¹¹⁾

Светитељ, иначе, сасвим одговара уобичајеном начину представљања. Одевен је као великосхимник: доња хаљина, по свему судећи власаница, је мрко-љубичаста, аналав је плав, појас црн а мантија, спреда отворена, окер. То је старији човек, округле главе, седих власи; готово је сасвим ћелав са неколико праменова на темену и изнад ушију. Бркови су дугачки колико и брада која је средње дужине са дванаест праменова радијално распоређених, али без власи на бради до подбрадка. Замишљен поглед, делимично намрштено чело, потенцирано седим обрвама, треба да представи

⁸⁾ М. Кашанин — В. Кораћ — Д. Тасић — М. Шаkota, н. д., сл. на стр. 14; М. Шаkota, *Манастир Студеница*, Београд 1986, сл. 16; С. Бирковић — В. Кораћ — Г. Бабић, н. д., 70, сл. 68; М. Кашанин — М. Чанак-Медић — Ј. Максимовић — Б. Тодић — М. Шаkota, н. д., 154, сл. 112, 148.

⁹⁾ М. Татић-Ђурић, *L'icône de Kyriotissa*, Actes du XVe congrès international d'études byzantines, II/B, Athènes 1981, 780; Иста, *Студеничка Богородица Кириотиса*, Осам векова Студенице, у Београду 1986, 191—194.

¹⁰⁾ М. Кашанин — В. Кораћ — Д. Тасић — М. Шаkota, н. д., 78 (Д. Тасић); V. J. Ђурић, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers archéologiques 33, Paris 1985, 100; И. М. Борбевић, н. д., 5; М. Татић-Ђурић, н. д., 191.

¹¹⁾ В. Ј. Ђурић, *Свети Сава*, 247.

основне карактерне црте. Ореол је некада био пресвучен златом, од кога се и данас виде трагови, као-год што је натпис-легенда с(ве)г(ы) Сава у злату са црвеном која уоквирује слoва. Свети Сава десном руком благосиља, у левој држи свитак са текстом: „+ В' истину сујета всач'скаја, житије бо се сен и сон, ничтоже бо метет се всак земљни и јегда в'с мир приобрештем, тогда и в гроб в'селим се“.¹²⁾ Реч је, многима је то добро познато, о погребној стихирѝ¹³⁾ која се заснива на Књизи проповедника али и другим текстовима Светог писма.

Дакле, по месту, посебном оквиру и натпису на свитку ова се представа Светог Саве Јерусалимског у студеничком програму наглашава и издваја. Шта се, у ствари, хтело и каква је била улога Светог Саве Српског?

Речено је, пре свега, како ова представа по типу одговара сасвим уобичајеном начину сликања Светог Саве Јерусалимског по црквама православног света.¹⁴⁾ Исто је са светитељевим представама у византијским рукописима, односно на радовима иконописне технике. По ономе што нам је остало сачувано¹⁵⁾ од дела насталих до почетка XIII века, из ког времена је изузетно занимљива група синајских икона,¹⁶⁾ може се рећи да се негде од почетка XI столећа усталио тип који је приказан у Студеници, тип који је, иначе, описан у познатом сликарском приручнику Дионисија из Фурне.¹⁷⁾ Навео бих неке примере: Свети Лука у Фокиди из прве половине XI века,¹⁸⁾

¹²⁾ И. М. Борђевић, *Натписи на свицима и књигама у најстаријем студеничком зидном сликарству, Осам векова Студенице, у Београду 1986, 199, т. I, натпис 3. Прво и нешто друкчије читање код В. Р. Петковић, Манастир Студеница, Београд 1924, 46.*

¹³⁾ Л. Мирковић, *Православна литургија, III, Београд 1967², 178, 182, Требник, изд. Св. Арх. Синода, Београд 1956, 238, 298, 335, 362; Требник, превео Е. Чарнић, Крагујевац 1983, 165, 182, 225; у српском Требнику из 1422. из Дечана (Дечани 68) л. 89 а ово место гласи: „Ваистину ничтоже всачаскаја житија сего, се бо сен и сан, ибо нивачтоже метет се всак земљнородни, јакоже реше књиги, јегда вас мир приобрештем тогда ва гроб васелим се“. Уп. и Требник Јеролима Загуровића, око 1570, Венеција (САНУ 81), 96.*

¹⁴⁾ За иконографију представа Светог Саве Јерусалимског уп. М. Lechner, *Sabas von Jerusalem, Lexikon der christlichen Ikonographie, 8, Rom — Freiburg — Basel — Wien 1976, col. 296—298* са литературом. О Светом Сави и његовој Лаври уп. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969, 18—21.*

¹⁵⁾ Најстарија представа требала би бити на фрескама из Санта Марија Антике у Риму, фрескама које Јозеф Вилперт дагује у време папе Павла I (757—767), уп. J. Wälpert, *Die römische Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert, II, Freiburg i. Br., 1924³, 708, Taf. 192—193; G. Kaftal, Iconography of the Saints in Central and South Italian Schools of Painting, Saints in Italian Art, Florence 1965, fig. 1153.*

¹⁶⁾ K. Weitzmann, *Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine, Dumbarton Oaks Papers 28, Washington 1974, 53; Isti, The Icon, London 1978, 98.*

¹⁷⁾ A. N. Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne, Paris MDCCCXLV, 330—331; Дионисије из Фурне, Тумачење зографске уметности (на грчком), Петроград 1909, 162.*

¹⁸⁾ Е. Стикас, *Грађевинска хроника Манастира Преподобног Луке у Фокиди (на грчком), Атина 1970, сл. 32. За датовање уп. још D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, Dumbarton Oaks Papers 34—35, Washington 1980/1981, 81—82.*

Богородичина црква у Асину на Кипру из 1106,¹⁹⁾ Свети Пантелејмон у Нерезима из 1164,²⁰⁾ Свети Врачи у Костуру из око 1180,²¹⁾ Свети Неофит код Пафоса на Кипру из 1183,²²⁾ манастир Бачково у Бугарској из последње четвртине XII века,²³⁾ Панагија Аракиотиса на Кипру из 1192.²⁴⁾ Од минијатурног сликарства треба поменути Менолог Василија II из самог краја X века,²⁵⁾ лондонски Псалтир монаха Теодора из 1066,²⁶⁾ Менолог Vat. gr. 1156 из XI века.²⁷⁾ Изгледа да је синајски манастир Свете Катарине посебно славио Светог Саву Јерусалимског, пошто су нама познате иконе или сачуване у манастиру или потичу из њега. Реч је о једном синајском диптиху са светитељима са почетка XII века,²⁸⁾ о једној икони Светог Саве из музеја Кијевске Лавре, из друге половине XII века, свакако овде донета са Синаја,²⁹⁾ и коначно, о групи од десет синајских икона, међу којима су чак две иконе на којима је насликан Свети Сава пред Богородицом Кириотисом,³⁰⁾ дакле оном истом која је у Студеници названа „Студеничка“,³¹⁾ група коју Курт Вајцман датује у рани XIII век.³²⁾ Овом списку, који ни у ком случају не претендује да буде потпун, додао бих погрсле Светог Саве Јерусалимског из пећинске цркве Свете Варваре у Соганле у Кападокији са почетка XI века.³³⁾ Међутим, овде је он дат као сувољав старији човек, издуженог лица са шпицасто завршеном брадом, а не раздвојеном у праменове, те одудара од устаљене иконографске формуле. Слично је са представом из Неа Мони на Хиосу из средине XI века,

¹⁹⁾ M. Sacopulo, *Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie*, Bruxelles 1966, 105—106, Pl. XXIX.

²⁰⁾ П. Миљковић-Пепек, *Нерези*, Београд 1966, сл. 12.

²¹⁾ А. Орландос, *Византијски споменици Касторије* (на грчком), Архив византијских споменика Грчке (на грчком), т. 4, 11, Атина 1939, 50.

²²⁾ C. Mango — E. Hawkes, *The Hermitage of St Neophytos*, Dumbarton Oaks Papers 20, Washington 1966, 138, fig. 9.

²³⁾ Е. Бакалова, *Бачковската костница*, Софија 1977, сл. 146.

²⁴⁾ А. — J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Stourbridge 1964, 92, fig. 43.

²⁵⁾ *Codices e Vaticanis selecti*, VIII, Turin 1907, t. 225.

²⁶⁾ S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age*, II, Londres Add. 19352, Paris 1970, fig. 111.

²⁷⁾ П. Мијовић, *Менолог*, Београд 1973, 195.

²⁸⁾ G. — M. Sotiriou, *Icones du Mont Sinai*, Athènes 1956, fig. 62.

²⁹⁾ V. N. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, 205, 258, Tav. 334.

³⁰⁾ K. Weitzmann, *Loca sancta*, 53. Једна се налази у Кијеву, уп. O. Wulff — M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonmalerei in kunstgeschichtlicher Folge*, Hellaerau — Dresden 1925, 125 Abb. 49.

³¹⁾ На већу синајских икона и Богородице „Студеничке“ указала је М. Тапић-Ђурић, *L'icone de Kyriotissa*, 780—781; Иста, *Студеничка Богородица Кириотиса*, 191; Иста, *Les icones de la Vierge à Studenica*, Студеница и византијска уметност око 1200. године — научни скуп Београд—Студеница 1986. (у штампи).

³²⁾ K. Weitzmann, *The Icon*, 98.

³³⁾ G. de Jernphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Planches, III Paris 1934, Pl. 186, 3.

с тим што је овде брада у доњем делу полукружна.³⁴⁾ Осим типа, за нашу тему, било би занимљиво погледати текстове на свицима Светог Саве Јерусалимског, разуме се ако су очувани.³⁵⁾ Провером није било тешко утврдити да је реч о различитим изрекама упућеним монасима и да, колико знам, ниједан текст није сличан оном што је исписан у Студеници. Чак је запажено да се исти текстови примењују код различитих светитеља истог круга; на пример, Свети Сава Јерусалимски у Светом Неофиту на Кипру држи текст који има Свети Антоније Велики у костурским Светим Врачима.³⁶⁾ Из свега што је досад речено, а имајући у виду резултате нашег рада на натписима на сликаним свицима из студеничке Богородичине цркве,³⁷⁾ сме се закључити да су сликари, несумњиво Грци, извели Светог Саву Јерусалимског по својим предлошцима не одступајући од устаљеног типа, али су они³⁸⁾ или неко после њих, по изричитој жељи Светог Саве Српског, исписали текст погребне стихире, а не неку од изрека познатих монашких отаца. Ипак, пре него што се посветимо садржају и значењима овог текста који је кључ за разумевање целе представе, треба се упутити у лични однос Светог Саве Српског према свом монашком идеалу, јер нам и он, на неки начин, тумачи овакву појаву Светог Саве Јерусалимског у Студеници.

На самом почетку смео бих да кажем да је наш светитељ био „други“ Свети Сава Јерусалимски, иако о томе директних података немамо.³⁹⁾ И име, и животни пут, и дела вежу ову двојицу светитеља. Описујући стварање Карејске келије Свети Сава Српски у Хиландарском типикү сасвим одређено саопштава: „црквицу подигох посвећену светом и преподобном пустиножителу оцу Сави, чије име и ја недостојни имам“.⁴⁰⁾ Учени Доментијан, иначе добро упућен у настанак карејског здања,⁴¹⁾ иде још даље казивањем о посети Светог Саве Српског Лаври код Јерусалима, где Свети Сава „љубазно обриси свету цркву Светог Саве свог саликостојника“.⁴²⁾ Коначно, Теодосије не пропушта да запише како је Свети Сава име-

³⁴⁾ D. Mouriki, *The Mosaics of Nea Moni on Chios*, I—II, Athens 1985, 77, Pl. 236.

³⁵⁾ Треба поменути да је у већини случајева Свети Сава Јерусалимски представљен са завијеним свитком.

³⁶⁾ C. Mango — E. Hawkins, н. д., 138.

³⁷⁾ И. М. Борђевић, н. д., 197—200.

³⁸⁾ Б. Трифуновић, *О најстаријим натписима у Богородичиној цркви манастира Студенице*, Православље, год. XX, бр. 460, Београд 15. мај 1986, 10.

³⁹⁾ Свети Сава Српски је по нашим старим писцима упоређиван са неким личностима Старог и Новог завета. Цело питање код В. Ј. Бурић, *Свети Сава Српски — нови Игњатије и други Кирил*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 15, Нови Сад 1979, 93—100; Исти, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ СССХХVIII, Београд 1983, 121—123.

⁴⁰⁾ Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, данашња језичка верзија Л. Мирковић — Д. Богдановић, Београд 1986, 85.

⁴¹⁾ У Карејској келији Доментијан је 1253/4. завршио Житије Светог Саве, уп. Доментијан, изабрао В. Попа, приредио Б. Трифуновић, Београд 1963, 12—13.

⁴²⁾ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превео Л. Мирковић, предговор В. Горовић, Београд 1938, 158.

њак Светог Саве Јерусалимског.⁴³⁾ Ипак, носити име једног од најчувенијих монаха православног света, личности која је била позната по организацији манастирског живота,⁴⁴⁾ и црквеног уопште, није у средњем веку олако схватано. Свети Сава Српски је ово очигледно разумео као потребу да се следи пре свега правац у делатности Светог Саве Јерусалимског. Догађаји пред Савин долазак у Србију и предузети послови пре опремања Студенице сликарством, управо то говоре. Наиме, у почетку лични однос Светог Саве Српског према свом имењаку у монашком узору полако је прерастао у јавно понашање једне средине, у овом случају српске. Нема сумње да је Савин избор била посвета Карејске келије, али је зато била његова много шира, рекли би смо готово политичка идеја о аутономији келије. Већ је запажено како „одредбе о самосталности и независности Савине карејске келије чине најважнији део типика“.⁴⁵⁾ Келија је била изузета „како из надлежности светогорског прота“, дакле црквене администрације, „тако из власти хиландарског игумана“.⁴⁶⁾ Ова Савина идеја о самосталном и независном манастиру већ је била остварена код Хиландара⁴⁷⁾ а имала је свој наставак на српском тлу. Као што је Карејска келија уживала сасвим одређену, од Светог Саве прописану аутономију, тако је то требало да буде и Студеница, што је у последње време добро показао Миодраг Петровић⁴⁸⁾ анализирајући неке главе Студеничког типика, који је добрим делом настао још у Хиландару. Ако се овоме дода да је Свети Сава, као његов велики претходник Свети Сава Јерусалимски који је од јерусалимског патријарха Салустија био произведен у архимандрита свих еремита у Палестини,⁴⁹⁾ био архимандрит не малом броју српских манастира — наиме, по Студеничком типик у избору студеничког архимандрита учествују шест игумана угледних манастира и то Светог Борба у Расу, Свете Богородице Градачке, Светог Николе у Топлици, Светог Николе у Кончулу, Светог Николе и Светог Борба у Дабру⁵⁰⁾ — онда је поклапање животних путева двојице светитеља много јасније. Најзад Савин рад на типцима — Карејском, Хиландарском односно Студеничком — не само да нас упућује на „криторски типик студијског типа кога је Сава нашао у Евергетидском манастиру Св. Богородице у Цари-

⁴³⁾ „... и на гроб светог и истоименога преподобног оца дошавши, доволно га сузама ороси и целива“, уп. Теодосије, *Житије Светог Саве*, превео Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1964, 160. Наведена места из Хиландарског типика, Доментијана и Теодосија сабрана су код В. Ј. Бурића, *Свети Сава*, 248, напомена 16.

⁴⁴⁾ Ј. Поповић, *Житија светих*, децембар, Београд 1977, 129—170.

⁴⁵⁾ М. Живојиновић, *Криторска делатност Светог Саве*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 19.

⁴⁶⁾ Исто. Карејски типик има савремено издање, уп. *Карејски типик Светог Саве*, приредио Д. Богдановић, Београд 1985.

⁴⁷⁾ М. Живојиновић, н. д., 17—18. Повеља византијског цара Алексија III издага је недавно у преводу, уп. Ф. Баришић, *Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност, год. XLI, књ. LXXXIII, св. 3—9, Београд 1986, 1222.

⁴⁸⁾ М. М. Петровић, *Студенички типик и самосталност српске цркве*, Горњи Милановац — Београд 1986, 11—41.

⁴⁹⁾ Ј. Поповић, н. д., 141; G. Babić, н. д., 18.

⁵⁰⁾ М. М. Петровић, н. д., 36.

граду“⁵¹⁾ већ и на онај који је ако не сам створио Свети Сава Јерусалимски, оно је бар он носио његово име.⁵²⁾ Све је то, верујемо, било познато Светом Сави Српском. Међутим, знао је он и да се „организовани живот средњовековног друштва не може замислити без потребног броја цркава и манастира“⁵³⁾ а распоред манастира на одређеном простору био је знак живота на њему. Целокупан труд Светог Саве Српског, дакле, у многоме је одговарао делатности његовог монашког узора, Светог Саве Јерусалимског, али је Свети Сава Српски, будући свестан своје на ширем простору важне политичке улоге, отишао још даље. То се пре свега односи на аутономију изречену у Студеничком типик⁵⁴⁾ а потом и на читав низ догађаја: Савину делатност око проглашења оца за светитеља, писање Житија и Службе Светог Симеона, пренос Симеонових моштију из Хиландара у Студеницу, и најзад, Савино директно учешће при осликавању Богородичине цркве у Студеници. Биће занимљиво видети како се у све ово уклапа студеничка представа Светог Саве Јерусалимског.

Описали смо каква је била ликовна традиција у представљању Светог Саве Јерусалимског. Јасан нам је, с друге стране, однос Светог Саве Српског према свом монашком идеалу, и како тај однос у ствари превазилази само лично опредељење, пошто то лично тежи да буде понашање читаве средине. Посебно место, близина гроба светог ктитора, Светог Симеона Немање, оквир као код фреско-иконе, и нарочито изабрани натпис на свитку откривају суштину представе. Због тога треба сагледати још једном текст натписа. Истраживања садржаја натписа на свицима и сликаним књигама у Богородичиној цркви тек предстоје. Мој покушај у зборнику *Осам векова Студенице*⁵⁵⁾ ипак се свео, тамо где сам знао, само на идентификацију извора текста одређеног свитка или књиге. Много значајније ће свакако бити тумачење избора текстова, и њихова значења и поруке у сликаном, црквеном програму. Свитака што га држи Свети Сава Јерусалимски прилично поткрепљује захтеве који се горе износе. Наиме, текст о коме је реч није запажен код других ликова Светог Саве у сликарству православног света. По сликарским приручницима у издању Паладопулос-Керамевс⁵⁶⁾ било је пет различитих текстова који се препоручују за свитак свог светитеља,

⁵¹⁾ Р. Грујић, *Палестински утицаји на Св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији*, Светосавски зборник, 1, Београд 1936, 282.

⁵²⁾ Трагови посебног монашког и богослужбеног устава „налазе се и у Евергетидском уставу преведеном за Хиландар и Студеницу“, Исто, 284. О Јерусалимском типик^у уп. Л. Мирковић, *Православна литургија*, I, 143—144.

⁵³⁾ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 51.

⁵⁴⁾ Уп. напомену 48.

⁵⁵⁾ И. М. Борђевић, н. д., 197—200.

⁵⁶⁾ Дионисије из Фурне, н. д., 162, 273, 286.

а ниједан не одговара студеничком свитку.⁵⁷⁾ Коначно, примећено је да нема стриктних правила у избору текстова за свитке: садржај се могао селити од светитеља до светитеља. Приручник је био пре свега испомоћ оним наручиоцима који нису знали шта обично стоји у руци одређеног светитеља, односно одређене категорије светитеља; тиме је и сликарима олакшан посао. У случају да је неки образованији китор, односно нека личност која се у име китора о осликавању бринула, тражи текст сасвим одређеног смисла, често примереног месту у црквеном програму, онда би тај текст био биран не из приручника, мада се и тамо могао наћи, већ из другог извора, највише из литургије и молитвословља, односно свештенослужбених текста. Студеничка представа Светог Саве Јерусалимског управо је такав пример.

Близина гроба светог китора, Светог Симеона Немање, била је одлучујућа за несумњиво Савин избор садржаја текста, који је преузет из погребних стихира, седалан по трећој песми, стихире која је и данас у употреби: „Ваистину све је таштина, а живот је сан и сен, узалуд се потреса свако на земљи рођени, као што рече писмо: кад свет стекнемо, тад се у гроб селимо, где су скупа царев и нишчи“.⁵⁸⁾ Она је добрим делом инспирисана Књигом Проповедника: „Таштина над таштинама, вели проповједник, таштина над таштинама, све је таштина“ (Глава 1, стих 2); „Јер као што у мноштву сенова има таштине...“ (Глава 5, стих 7); „Јер ко зна што је добро човјеку у животу, за мало дана таштег живота његова, који му пролазе као сјен...“ (Глава 6, стих 12). Слично налазимо у погребним Дамаскиновим самогласним стихирима, на пример „Све људско је таштина — чега нема после смрти. Не остаје богатство, не прати нас слава. Јер кад дође смрт све то ишчезне“ (Глас 3) или „Све је прах, све пепео, све сенка“ (Глас 4).⁵⁹⁾ Готово као топос, јасна и убедљива порука о пролазности живота и пропадљивости материјалног света везана за гроб Светог Симеона Немање поред општег значења имала је у временима настајања студеничке слике свакако и посебан смисао. Наиме, по Светом Сави Немања је напуштајући престо, пре монашења и одласка у Студеницу, на Сабору у Расу свој чувени говор завршио речима: „Јер видим, како је све човечанско, што после смрти не остаје, сујета; неће остати богат-

⁵⁷⁾ Расправљајући о језику студеничких натписа Б. Трифуновић, *О најстаријим натписима*, 10 доноси неколико драгоцених закључака. Прво, да су грчки сликари исписали натписе. Друго, да се натписи као легенде или на свицима налазе у сликарским приручницима, али „имајући у виду предисторију српског живописа уопште“ може се сматрати да још нису постојали српско-словенски преводи грчких приручника; „неко из студеничке средине је морао да преведе или прилагоди преведене текстове на српскословенском. Превод и текстови нису се импровизовали непосредно пред исписивање“ (подвукао И. М. Б.). И треће, у одговору на питање „да ли исписани текстови потичу од постојећих превода одговарајућих књига или су преводени непосредно за ову прилику“ одговорено је да се „може претпоставити и једна и друга могућност“.

⁵⁸⁾ *Требник*, превео Е. Чарнић, 165, 182, 225.

⁵⁹⁾ Исто, 187, 236, 263. Уп. и дечански *Требник* (Дечани 68) л. 84 а: „Васе сујетије човечаскоје, јелико не пребудет по смрти богатство не пребудет, ни же снидет слава, пришадни бо смрти сва сиј погубит“.

ство, нити ће заједно ићи слава, јер кад дође смрт, све ово ће уништити'. Зато се узалуд метемо: „кратак је пут којим течемо, живот је наш дим, пара, земља и прах. За мало се јавља, а убрзо нестаје'. Зато је све ваистину сујета. Јер овај живот је сенка и сан, јер сваки земаљски мете се ни за што, као што рекоше књиге: када и сав свет стечемо, тада ћемо се и у гроб уселити, где су заједно цареви и убоги'...“⁶⁰) Један од издавача Житија Светог Симеона Немање, Владимир Ђоровић,⁶¹) и његови преводиоци Миливоје Башић⁶²) и Лазар Мирковић⁶³) саопштавају да је почетак овог навода — погребна стихира, средина — стихира на стиховање у петак на вечерњу, 3 глас, мртвен (по Посланици Јаковљевој, глава 4, стих 14 и псалмима 102. и 103), а крај — „из погребних Дамаскинових песама“, односно „сједалан у погребном канону“.⁶⁴) Поред податка да Свети Сава средишњи део исказа ставља у Карејски типик — „Јер пут је кратак, браћо моја љубљена, којим ходимо. Дим је живот наш, пара, земља и прах; за мало се јавља, а брзо нестаје“⁶⁵) — поменимо још једном да је крај инспирисан Књигом проповедника. Свети Сава није био присутан у тренутку када се његов отац опраштао од престола и световне власти, а мало је вероватно да се сачувао писани говор Стефана Немање⁶⁶) или да је отац сину у Хиландару од речи до речи препричао свој опроштај.⁶⁷) То би водило закључку да је наведено место у ствари Савино дело, веома умешно састављена целина од различитих цитата. Истраживање односа текста и слике последњих деценија показало је да је употреба једног те истог садржаја или облика пре врлина него недостатак. Тако Светозар Радојчић подвлачи да су се средњовековни сликари „служили познатим облицима и бојама као и њихови савре-

⁶⁰) *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 114—115. О овом сабору уп. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 68—73.

⁶¹) Дела старих српских писаца, књ. I, *Списи Св. Саве*, издао их В. Ђоровић, Београд—Сремски Карловци 1928, 156.

⁶²) *Старе српске биографије*, I, превео и објаснио М. Башић, Београд 1924, 8.

⁶³) *Списи Светога Саве*, 114—115.

⁶⁴) Уп. и коментар Д. Богдановића у: *Свети Сава, Сабрани списи*, 179. У ствари, само је почетак овог навода из Дамаскинових погребних стихира: „Све људско је сујета (таштина), што не постоји по смрти“... *Migne, PG 96, 1368*. Уп. А. Дмитриевскога, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного Востока*, т. II, Евхология, Киев, 1901, 540.

⁶⁵) Свети Сава, *Сабрани списи*, 37, 159.

⁶⁶) Није искључено да је овај Немањин говор био у документу којим је Немања предао сину Стефану Богородичину цркву у Студеници. О томе пише Стефан Првовенчани преносећи поруку коју му отац шаље из Хиландара: „... као што и пређе писмом предадох у држави својој храм пресвете Богородице благодатнице у Студеници, ни с ким у заједници, само теби и породу твоме по теби“, уп. *Старе српске биографије*, 50; С. Ђирковић — В. Коран — Г. Бабић, н. д., 12 (С. Ђирковић).

⁶⁷) За наше тумачење текста Светог Саве Јерусалимског није од пресудног значаја време настанка Студеничког типика са Житијем светог Симеона Немање. Ипак, поменимо да се готово сви слажу да је оно настало до 1207/8. године, дакле до времена осликавања Богородичине цркве. Студенички типик је могао бити написан и пре Савиног доласка у Србију, о чему посебно расправља М. М. Петровић, н. д., 14—23 и даље.

меници писци познатим мислима, цитатима, речима да их слију у нове мисли и нова узбуђења“.⁶⁸⁾ Суштина је, дакле, нова употреба цитата и нов контекст у коме се он исказује. Из тог угла, напослетку, може се разумети представа Светог Саве Јерусалимског, његово место уз гроб Светог Симеона Немање, и свитак са текстом који паралелно траје у Житију Светог Симеона Немање и на зиду у близини Симеоновог гроба.⁶⁹⁾ Ипак, изгледа да је та, по Савиној замисли остварена веза била намењена искључиво за Студеницу. Житије је било увод у Студенички типик, а већ је В. Ђоровић упозорио „да је тако важан спис... остао без већег утицаја на публику, да је мало преписиван и, вероватно, мало читан“.⁷⁰⁾

То, међутим, није значило да је Свети Сава Српски после Студенице престао да сликом слави свој монашки идеал. У сликарству Жиче и Милешева, програмима који су без сумње дело Светог Саве,⁷¹⁾ Свети Сава Јерусалимски је још наглашенији. Жича садржи његов лик на северном зиду, до олтарске преграде што се сматра најугледнијим местом, под сликаним луком, преко пута заштитника

⁶⁸⁾ С. Радојчић, *Белешка уз један цитат из Сопоћана*, Летопис Матице српске, књ. 413, св. 6, Нови Сад 1974, 599.

⁶⁹⁾ Врло је вероватно да се то упоредно трајање текстова на фрескама и у савременим књижевним делима може сагледати и на примеру студеничких свитака светог Варлаама и светог Јоасафа, иначе омиљеног пара Светог Саве Српског. По нашем читању, уп. И. М. Борђевић, н. д., т. II, написи 4 и 5, код светог Варлаама стоји „Чедо Јоасафе, остави тљеноје царство и пријем крст последују Христу“, а код светог Јоасафа „Се в'са оставих и в'следствују Владике Христу да улучу желајемаго“. Иако праву аналогију још увек нисмо нашли, треба помишљати да је дијалогски однос преузет из Службе преподобних Варлаама и Јоасафа, а основа је општи тропар преподобним, осми глас, из Октоиха, уп. *Зборник црквених богослужбених песама, псалама и молитава*, изд. Св. Арх. Синода, Београд 1971, 77 — „В тебје, отче, извесно спасе сја жеже по образу, примим бо крест, последовал јеси Христу, и деја учил јеси презирати убо плот“. Када Немањини синови-писци, свети Сава и Стефан Првовенчани, описују очев одлазак на Свету Гору, они се користе истим тропаром: „Владичаство си остави, пријем крст последова Христу“, Свети Сава, Служба светом Симеону, уп. *Дела старих српских писаца*, 176; „И вазам крст свој и васледова Христу, бистроје теченије творе ка желајему“. Уп. *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаного*, приредио В. Ђоровић, Светосавски зборник, 2, Београд 1939, 41. Имајући на уму ова наведена места из Светог Саве и Стефана Првовенчаного В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, Зборник радова Византолошког института VIII/2, Београд 1964, 88 претпоставља да је Свети Симеон Немања у сцени Одласка на Свету Гору, у јужном параклису Радослављевог припрате (1234/5), носио крст. Коначно, смео бих да закључим да је Свети Сава по сопственој жељи тражио да се на угледном месту, уз Богородицу „Студеничку“, насликају преподобни Варлаам и Јоасаф, за које га је везивала слична судбина, али је с друге стране кроз текстове њихових свитака помишљао и на свог оца, такође преподобног, Светог Симеона Немању.

⁷⁰⁾ *Дела старих српских писаца*, XV. Речи погребне стихире, записане у говору Светог Симеона Немање, требали су по Савиној заповести у Типику студенички монаси да чују сваког месеца и на ктиторов дан, уп. Исто, 149.

⁷¹⁾ За Жичу уп. В. Ј. Ђурић, *Свети Сава*, 249—252 са старијом литературом; за Милешево уп. Б. Тодић, *Милешева и Студеница*, Милешева у историји српског народа — научни скуп Београд—Милешева 1985 и И. М. Борђевић, *Милешева и Студеница*, Милешева у историји српског народа — научни скуп Београд—Милешева 1985 (у штампи).

државе и породице Немањића, Светог Стефана Првомученика.⁷²⁾ Овој двојници светитеља посвећени су и посебни параклиси уз првобитну припрату, а ту су били и њихови циклуси.⁷³⁾ Још је једном у Жичи, у параклису куле-звоника, насликан за Савина живота Свети Сава Јерусалимски (после 1220). Међу попрсјима шесторице светитеља, у оквирима икона обешених на зид, уз четворицу архијереја дати су Свети Сава Јерусалимски и Свети Теодор Студит.⁷⁴⁾ Подсетио бих како је већ речено да је тај простор, као уосталом и катихумену, користио Свети Сава и како су ту двојица познатих светитеља последица Савиног рада на устројству Српске цркве, јер је он „сјединио јерусалимска и цариградска правила, чији су ствараоци били баш Сава Јерусалимски и Теодор Студит“...⁷⁵⁾ Истих година, после 1221. а свакако до 1228, помажући синовцу Владиславу, Свети Сава је осмислио декорацију цркве Вазнесења у Милешеву.⁷⁶⁾ У старој припрати, доња зона стојећих фигура била је намењена светим монасима, породици Немањића и једном византијском суверену. Сасвим занимљиво, први свети монах до Немањића, непосредно уз ктитора Владислава који је насликан са моделом храма, јесте Свети Сава Јерусалимски.⁷⁷⁾ Избор очигледно није пао случајно на монашки узор Светог Саве Српског. Коначно, по повратку са свог првог путовања у Јерусалим и посете Лаври Светог Саве Јерусалимског (1229/1230), Свети Сава Српски је приступио реорганизацији српске цркве и студитског устава,⁷⁸⁾ како стоји код Доментијана: „...примивши прво васељенско законоположење, и више опет достигавши јерусалимскога исправљења, и обоје добро сложивши, и од обојег прибирајући најбоље утврђиваше на пребивање увек будуће. И тако успеваше, исправљајући црквено утврђење и законско исправљење“.⁷⁹⁾ Тада је, по казивању архиепископа

⁷²⁾ В. Ј. Бурџић, н. д., 249, цртеж 2.

⁷³⁾ G. Vabić, н. д., 145—148, Fig. 122. Представа Светог Саве Јерусалимског, као-год и фреске његовог параклиса припадају обнови XIV века, али Милутинови мајстори, сва је прилика, понављају стари распоред из око 1220. године. В. Ј. Бурџић, *Историјске композиције*, 89 помишља да је представа Смрти Светог Симеона Немање, иначе сачувана у Сопоћанима, инспирисана сценом Смрти Светог Саве Јерусалимског из Жиче.

⁷⁴⁾ М. Кашанин — Б. Бошковић — П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, сл. на стр. 123; В. Ј. Бурџић, *Свети Сава*, 521.

⁷⁵⁾ В. Ј. Бурџић, н. д., 252.

⁷⁶⁾ О датовању сликарства Милешеве до 1228, пошто је овде краљ Стефан Првовењчани приказан као жив, уп. В. Ј. Бурџић, *Три дозађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 4, Нови Сад 1968, 82—83. С обзиром на чињеницу да је Радослав у старој милешевској припрати представљен као очев савладар, а последња истраживања Душана Синдика, саопштена у Историјском институту САНУ, указују на Радослава као савладара од 1221., милешевске фреске су настале између 1221. и 1228. Треба поменути и податак да су милешевски монаси средином XVII века у Русији причали како је Милешеву подигао Свети Сава 1218/9, уп. С. Петковић, *Настанак Милешеве*, Милешева у историји српског народа — научни скуп Београд—Милешева 1985 (у штампи).

⁷⁷⁾ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, цртеж на стр. 83.

⁷⁸⁾ Р. Грујић, н. д., 291—293.

⁷⁹⁾ Доментијан, *Животи*, 166.

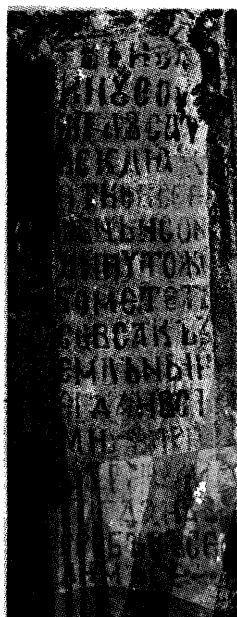
Никодима у рукопису његовог превода Типика Светог Саве Јерусалимског из 1318/9, Свети Сава Српски тражио да се црква Светих Апостола у Пећи, катедрални храм српских архиепископа, сагради по образу цркве славног Сиона и Лавре Светог Саве Јерусалимског.⁸⁰⁾ „Као што има грађевински лик“, каже Никодим, ова црква треба бити и „уставом за слављење Бога слична њој.“⁸¹⁾

Завршимо како смо и почели. Студеничку представу Светог Саве Јерусалимског је створио Свети Сава Српски са сасвим одређеном наменом: била је узор монасима Студенице, али је морала значити многим поклоницима моштима Светог Симеона Немање. Као таква она је, у свим нивоима значења, одражавала поглед на свет средине у којој је настала. У самопрегорним и пре свега веома озбиљним временима дефинитивног уобличавања српског друштва смеле су се показивати само праве вредности. Зато је Студеница, као место култа Светог Симеона Немање Мироточивог, прво и најважније свето место српске државе, и остала до данашњег дана оно што јој је у почетку намењено — да буде вечни узор.

⁸⁰⁾ *Рукопис архиепископа Никодима*, од Б. Даничића, Гласник Друштва српске словесности XI, Београд 1859, 190. За тумачење овог места уп. Р. Грујић, н. д., 291—293; В. Ј. Бурић, *Свети Сава*, 252—253.

⁸¹⁾ *Рукопис архиепископа Никодима*, 192; уп. Р. Грујић, н. д., 291.

Старе словенске текстове у овом чланку наводимо у фонетској транскрипцији (по читању), савременим писмом.

1. Студеница, Свети Сава Јерусалимски, 1208/9. године.
2. Студеница, Свети Сава Јерусалимски, свитак, 1208/9.

3. Студеница, Богородица „Студеничка“, 1208/9.

4. Кијев, Богородица Кириотиса са Св. Савом Јерусалимским, поч. XIII в. (по Wulff-Alpatov).

5. Жича, Свети Борђе и Свети Сава Јерусалимски, 1309 — 1316. (цртеж Б. Живковића).

6. Жича, смрт Светог Саве
Јерусалимског, 1309—1316,
страдало (по G. Millet-y).

7. Милешева, Свети Сава Је-
русалимски и ктитор Вла-
дислав, 1221—1228.

8. Жича, Свети Сава Јерусалимски, после 1220.